

Ураимов К.М. - улук окутуучу, Төрөбекова А.Э. - окутуучу

Кыргыз тили окуу боюнча китептериндеги этиш сөздөрдүн берилиши (Өзбек мектептеринин башталгыч класстарынын мисалында)

Кыргыз тилин өзгө тил катары окутуу маселелери, тилибизге болгон патриоттуулук, өзбек мектептеринин башталгыч класстарынын кыргыз тили китептериндеги этиш сөздөрдүн берилиши, салыштырып окутуп-үйрөтүүнүн илимий-теориялык негиздери.

“Ар бир улуттун тили өзү үчүн улуу” экендигин улуу жазуучубуз Ч. Айтматов убагында эң сонун белгилеп кеткен. Бул жөнүндө окумуштуулар өз ойлорун айтып келе жатышат. Мисалы, бир мезгилде чех элинин улуу педагогу Я.А. Каменский “Ата-эненин баласына өз эне тилин билбей туруп, башка тилди үйрөтөм дегени, эми гана жөрмөлөгөн балага ат мингенди үйрөтөм дегенге барабар”, - дейт.

Кезинде тилибизге мамлекеттик статус берилгенде көзүбүзгө жаш ала кубанган элек. Анткени менен ар дайым боло келген көйгөйлүү маселелерден арыла албай келебиз. Бул бүгүнкү күндөгү өзбек мектептеринин башталгыч класстары үчүн жарык көргөн окуу китептериндеги айрым материалдар жөнүндө болмокчу. Азырынча тил маселесинин бир гана өңүтүн карап көрүүнү чечтик. Анткени, бардык окуу китептериндеги тил маселелерин толугу менен карап чыгуу биздин башкы максат эмес.

Ошентип, кыргыз тилиндеги этиш сөз түркүмүнүн башка тилдерде окутулушунун абалы жана андагы берилген материалдар жөнүндө сөз козгомокчубуз. Алсак, өзбек мектептери үчүн чыккан кыргыз тили окуу китептериндеги этиш сөздөрүнүн үстүнөн жүргүзүлгөн көнүгүү иштеринде ар дайым маселелер туура эмес берилип калганын көрүүгө болот. Мисалы, башталгыч класстардын (Аширбаев Т. Кыргыз тили. Ош, 1996) окуу китебинде “Кыймыл-аракетти билдирген сөздөр” деген тема бар. Анда 200-201-202-көнүгүүлөр абдан туура берилген болуп, окуучулардын аң сезимин, ойлоосун, сүйлөө кебин, адамдар менен кеңири пикир алышууга жөндөмүн арттырса, 199-203-204-205-көнүгүүлөр бир аз туура эмес тандалып алынгандай. Себеби, баланын жаш өзгөчөлүгүнө туура келбей калган учурлар кездешет. Кала берсе, ал баланын күндөлүк турмушуна дал келбейт. Башка улуттун балдарына тил үйрөтүп жатканыбызды эске алсак, анда албетте күндөлүк турмушта колдонулуучу сөздөрдүн көбүрөөк болгону максатка ылайык деп ойлойбуз. Бул балдардын өз алдынча иштөөсүнө жана кебин өстүрүүгө жакшы өбөлгө болмокчу.

Мисалы, 203-204-205-206-207-көнүгүүлөр оозеки иштөөгө берилип, окуучулардын оозеки кебин өстүрүүгө эң сонун шарт түзүлөт. Аны менен биз жазуу жумуштарынын аксап жаткандыгына басым жасагыбыз келбейт. Анткени, башталгыч билим берүүдө кыймыл-аракетти билдирген сөздөр катышкан сүйлөм тизмектери абдан керек жана ал балдардын турмушуна абдан жакын болсо деген гана ой.

Биз жүргүзгөн эксперименттердин жыйынтыгына ылайык балдар өзүлөрүнө көбүрөөк тааныш, же күндөлүк турмушунда активдүү колдонгон сөздөрдү жазышканда 67,7%ы кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү колдонуша турганын билдиришкен.

Демек, мындан белгилүү болгондой балдардын кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдү өзүлөрүнүн турмушунда көбүрөөк колдонуша тургандыктары айкын болду.

Окумуштуу Т. Аширбаевдин өзбек мектептеринин 3-классы үчүн жазган окуу куралы (Кыргыз тили, Ош-Бишкек, 1999) бир топ иштелип чыкканы байкалат. Аталган окуу куралында этиш сөз түркүмүнө бир топ системалуу, кеңейтилген, көлөмдүү

материалдар берилген (73-82-беттер). Мисалы, Этиш. Жөнөкөй жана татаал этиштер. Этиштин оң жана терс формалары. Бул темалардын аталышы да төгүн эмес, анткени, бул жөнүндө сөз болгондо, окуучулар, окуянын болуп өткөнүн, болуп жатканын, боло турганына кызыгышканы байкалат. Мунун себебин текст аркылуу байкоого болот. Мисалы, “Каркыра менен Түлкү” жөнүндөгү жомок. Текст боюнча сюжеттүү кууп окуган окуучу, окуянын кандайча болуп өткөнүнө абдан кызыкдар. Ал үчүн берилген “улап жазуу”, “ордуна коюу”, “керектүү сөздү тап”, “ким биринчи?” өңдүү кызыктуу жазуу же оозеки түрүндөгү көнүгүүлөрдү аткартуу абдан зарыл процесс. Же болбосо, “мен каркыра же түлкү болоюнчу?” деген темада ролдоштуруу менен балдарды активдештирүүгө да болот. Балдардын тил үйрөнүүсүндө эң ылдам эффективдүү ыкмалардын бири – бул ролдоштуруп окутуу экендиги практикада такталган.

3-класстарга окумуштуулар М. Мирзахидова, М. Дарбановдор тарабынан жазылып, 1998-жылы басылып чыккан окуу китеби да эң зарыл учурда жарык көргөн эмгек катары учурунда жогору бааланган. Бул окуу куралынын өзгөчөлүгү эки тилди бирдей алып баргандыгында. Китептин ар бир бетиндеги кыргызча сөздөр эне тилиндеги түшүндүрмөсү менен берилген, сөздүктөр да нормага ылайык деп айтууга болор эле. Бул китепте этиш сөз түркүмү III чейректе берилген. Ал Этиш, Жөнөкөй этиштер, Татаал этиштер, Этиштин оң жана терс формалары жана этишке тиешелүү сөз өстүрүү, кайталоо темалары (аталган китепте 119-135-б.б. 215-245-көнүгүү). Машыгуу көнүгүүлөрүнө карата көрсөтмөлөр эне тилинде да берилип жатат. Мында эне тилин негиз кылып алганы туура. Бирок, кыргыз тилин үйрөтүп жатканыбызды унутуп койгондой ой калтырат. Биз практикада көргөндөй кыргыз тилин үйрөтүү маселеси актуалдуулугун жоготпойт. Демек, окуу китептерине дагы түзөтүүлөрдү киргизүү маселеси бар.

Өзбек мектептери үчүн чыккан окуу китептеринде атайын этиш сөз түркүмүн үйрөтүү үчүн башталгыч класстардын 2-классында эле материалдар берилип, алар жогоруда айтылган көнүгүү жумуштары менен бекемделет. Анда белгиленгендей алгач “Керней-сурнай” деп аталган текст берилет. (А. Назаров, Т. Аширбаев, Кыргыз тили, 2-кл.Ош, 1993. 104-бет). Бул текстти балдарга окуп берүү менен андагы кыймыл-аракетти билдирген сөздөрдүн айтылышы жана ага карата сөздөрдүн айтылышы жана ага карата суроолордун берилишине күбө болобуз. Байкообуз боюнча бала үчүн абдан туура жана кызыктуу түзүлгөн суроо-жооптор балдардын улам тапкычтыгын, балалык ой-чабытын, кыялын, логикалык ойлоосун арттырып, улам кезектеги суроолордун татаалдашына алып барат. Мисалы,

Атаң кайда?	Ала-Тоодо.
Эмне кылат?	Мал <u>багат</u> .
Эмне чалат?	Сурнай <u>чалат</u> .
Эмне ичет?	Кымыз <u>ичет</u> .
Эмне киет?	Чепкен <u>киет</u> .
Эмне тартат?	Керней <u>тартат</u> .

Мындагы белгиленген кыймыл-аракетти билдирген сөздөр балдар үчүн тааныш сөздөр болуп, адегенде эле туура жооп берүүгө шарт түзүлүп жаткандыгын байкоо кыйын эмес. Андан соң албетте, сөздүк менен иштөөгө көңүл бөлүнөт. Мисалы,

Керней – карнай,	багат – бокади	тартат – торгади
Сурнай – сурнай	ичет – ичади	киет – кияди

Мындагы кыймыл-аракетти билдирген сөздөр жана аларга берилген суроолор мугалим тарабынан абдан чеберчилик менен алдын ала даярдалып, иштелип чыккан усулдун негизинде түшүндүрүлүшү керек. Мындагы айтылуучу ой салыштыруу усулун негиз кылып алууну көздөйт. Бул процесске байланыштуу бир кесиптешибиз өз оюн мындайча баяндайт: “Окуу китептеринде берилген көнүгүүлөрдүн шарты өз эне тилинде

эмес, кыргыз тилинде гана берилгени дурус” (“Эл агартуу” журн. №7-8, 2007-ж) Бирок, кесиптешибиз балдарды тилди үйрөнүүдө анын грамматикасын билүү, тезирээк өздөштүрүү зарылдыгын эске алса да, окуучулардын оозеки кебин өстүрүүгө басым жасаганы даана байкалат. Кыргыз тили китептериндеги кыймыл-аракетти билдирген машыгуу-көнүгүү үчүн жумуштар жетиштүү берилген деп айтууга болбойт. Эмнегедир эң көп колдонулган сөздөрдүн грамматикалык бирдиги катары зат атоочтон кийинки эле этиш эсептелсе да, окуу китептеринде башкаларга салыштырмалуу материал аз берилген, (3 бет) же материалдар үчүн саат аз бөлүнгөн (1-2 саат).

Башталгыч класстарынын 4-классы үчүн жазылган А. Кадырова, А. Назаровдордун кыргыз тили боюнча окуу китептеринде этиш боюнча материалдар адегенде эле этиштин терс формасы жөнүндөгү маалыматтарды берүүдөн башталат. Мында да жогорудагыдай көрүнүш кайталанат, башкача айтканда, текст берилет. Балдардын кебин өстүрүү максатында сөздүк түзүлгөн, макалдардан үзүндү берилген, улам жаңы сөздөрдү (окуучулар үчүн) лексикалык маанисин түшүндүрүп отурган. Мындагы бир өзгөчөлүк которуу жумушунун берилиши болгон. Башкача айтканда, этиштин терс формасынын эрежеси өзбек тилинде (она тили) баяндалып, аны кыргыз тилине которгула деген көрсөтмө берилет. Сүйлөмдөрдүн үстүнөн жүргүзүлүүчү машыгуу жумуштары өз тилинде (она тили) берилген. Бул окуучулар үчүн абдан ыңгайлуу деп ойлойбуз. Анткени, окуучулар этиштин терс формасы эле эмес, грамматиканын кайсы бөлүмү болбосун түшүнүк алып барууга мүмкүнчүлүк түзүлөт. Окуу китепте ар түрдүү кырдаалдагы көнүгүүлөр системасы, тексттер да, көнүгүү жумуштары да абдан кеңири берилген. Жазууга караганда оозеки иштөөгө көбүрөөк көңүл бөлүнгөнүн байкоо кыйын эмес. II чейректе этиштин жак категориясы жөнүндө түшүнүк берилет. Бул чейректин акыркы саатарында этиштин ыңгай категориясы боюнча материалдар берилип, баяндагыч ыңгайга карата эки бөлүктөн турган “Бала менен акылман” деген темадагы текст берилген. Тексттеги сөздөргө сөздүктөр түзүлүп, атайын таблицалар аркылуу көрсөтмө берилип, баланын логикалык ойлоосуна шарт түзүлгөн. Баяндагыч ыңгайдан соң бышыктоо үчүн көнүгүүлөр, текст түзүү үчүн тапшырмалар сунушталган. Айрым сөздөрдү чак боюнча жазууга көрсөтмө берилген. Материалдардын жалпылоо бөлүмүндө макалдар, таблицалар, кыскача ырлар, жаңылмачтар, түстүү сүрөттөр тематика боюнча берилген. II чейректи жыйынтыктоодо чейректин башындагы материалдарды эске салуу, кайталоо, ал боюнча балдардын билимдерин бышыктоо максатында атайын көрсөтмөлөр берилген. (Кыргыз тили. 4-кл. 74-бет, 254-256-көнүгүүлөр). бул көнүгүүлөрдү аткаруу менен баладагы түшүнүктөр тереңдейт, билими бекемделет.

III чейрек толугу менен этиштин калган төрт ыңгайы үчүн материалдар менен толукталган. Баары болуп номерленгени боюнча 95 көнүгүү үчүн материалдар (караңыз жогорку китепте 76-б., 264-көн.; 100-б., 359-көн.) алардан 52 көнүгүү оозеки иштөөгө берилсе, калган 43 көнүгүү жазуу ишине сунушталган. Ар бир 10-15 көнүгүүдөн соң которуу, жат жазуу, баяндама, дил баян жазуу үчүн тапшырмалар берилген. Бул балдардын жазуу жумушундагы чыгармачылыгын өнүктүрүү менен катар оозеки жумуштарындагы көндүмдөрүн арттырууга эң сонун шарт түзмөкчү.

Өзбек мектептери үчүн чыгууга даярдалып жаткан окуу куралдары да өтө акырындык менен жарык көрүп келе жатат. Буга чейин чыгып келген окуу куралдары абдан изилдене элек болуп, “убактынча” гана деген менен мезгил өтүп, тил маселеси курчуп бара жатат. Айрым окумуштууларыбыздын даярдап алган китептери чыгууга даяр болгону менен куру сөз, арзыбаган каражат чеке жылыткан жок.

Жогорудагы салыштыруулар, айрым талдоолор, мындан аркы окуу китептеринин сапаттык өзгөрүүсүнө, методикалык жактан жетик изилденүүсүнө өбөлгө болот го деген гана ой. Болбосо жогоруда окумуштуулардын китептерин тигиндей-мындай дегенден

такыр алыспыз. Кантсе да учурда абдан зарыл окуу куралдары катары колдонулуп жаткандыгы талашсыз маселелерден.

Адабияттар

1. *Аширбаев Т.*, Кыргыз тили. 2-кл., Ош, 1993.
2. *Аширбаев Т.*, Кыргыз тили. 3-кл., Ош-Бишкек, 1999.
3. *Кадырова А., Назаров А.*, Кыргыз тили, 4-кл., Б., 2007.
4. *Мирзахидова М., Дарбанов М.*, Кыргыз тили 3-кл., Ош, 1998.
5. Кыргыз тилинин программасы (өзбек мектептеринин 1-11-кл., үчүн) түз. Т. Аширбаев, С. Рысбаев, З. Тагаева, А. Акматова, Б. Абдухамидова. Б., 2007.
“Кутбилим” газетасы. 11.01.2008.